

SLOVENSKE PRAVLJICE IN POVEDKE OD REFORMACIJE DO ROMANTIKE

V članku je na kratko predstavljeno slovensko pripovedno izročilo od reformacije do romantike, ki je nastajalo pod vplivom razvoja slovstva v evropskem prostoru in tudi pripovednih opusov preteklih civilizacij drugod po svetu. Predstavljen je kratek pregled virov, zbirk, apokrifnih legend, zgledov in prilik ter pravljicnih knjig, ki so vplivali na razvoj našega ljudskega slovstva od 16. do začetka 19. stol.; prav tako pa tudi vpliv slovenskih reformatorjev, baročnih piscev, razsvetljencev in romantikov na pripovedno izročilo. Rekonstrukcija pripovednega repertoarja teh obdobij je bila narejena tudi na osnovi pravljic in povedk, ki so se ohranile oziroma so omenjene v poznejših virih.

Ključne besede: pravljice, povedke, basni, prilike, reformacija, razsvetljenstvo, romantika, Slovenija

O pripovedni kulturi Slovencev v času od začetka 16. stol. do začetka 19. stol. lahko sklepamo le na osnovi razvoja pripovedništva v prejšnjih obdobjih in to ne le na ozemlju, ki ga danes naseljujejo Slovenci, pač pa tudi drugod po svetu. Ustno izročilo se namreč prenaša iz roda v rod in iz kraja v kraj. Literatura in ustno slovstvo se medsebojno oplajata in v vsem tem času so pravljice, povedke in basni postale ena najbolj mednarodno razširjenih dobrin naše kulturne dediščine. Zaradi tega pri predstavitvi pripovednega repertoarja v obdobju od reformacije do romantike ne moremo mimo starejših virov, saj so celo izročila zgodnjih civilizacij pustila sledove v današnjem pripovedništvu.

Sledovi nekaterih zgodnjih virov v slovenskem pripovedništvu – od antike do 15. stoletja

Najstarejša ohranjena čudežna pravljica (mit) je staroegipčanska zgodba o dveh bratih *Anubis in Bata*, ki je bila že v 13. stol. pr. n. št. napisana na papirus (EM: Brüdermärchen). Pripoveduje o sporu dveh bratov zaradi žene ter njunem poznejšem pobotanju, vsebuje številne pravljичne motive, ki jih lahko najdemo v različnih tipih pravljič, med drugim tudi v slovenskem pripovednem izročilu, kjer se je ohranil npr. motiv ljubezni na daljavo zaradi najdenega pramena las ali slike princeze, (ATU 516, Pegan 2007: 112–114) in motiv dekleta, ki zaužije trsko drevesa v katerega je bil spremenjen junak ali njegovo srce, zaradi česar spočne otroka – junakovo ponovno rojstvo (ATU 788, *Sežgani in prerojeni človek*, Matičetov 1961).

Poleg samih besedil iz preteklih obdobij, ki so se ohranila, pričajo o duhovni kulturi naših prednikov in ljudstev, ki so živela na območju današnje Slovenije, tudi različni pisci, npr. grški zgodovinar Herodot (5. stol. pr. n. št.) v *Historiai* (*Zgodovina*, v Sovretovem prevodu *Zgodbe*), geograf Strabon iz Amaseje (Amasye v današnji Turčiji) v delu *Geographika* (*Geografija* ok. leta 17 n. št.) in bizantinski zgodovinar Prokopij iz Cezareje (5. stol. n. št.) v knjigi *De Bello Gothico* (*Gotska vojska III*, 14), ki poroča o Slovanih in Antih, da častijo reke, nimfe in druge demone (Grafenauer 1973: 23–24). Tudi bizantinski cesar Konstantin Porfirogenet piše v delu *De administrando Imperio* (*O upravljanju države*, konec 10. stol.) o naseljevanju Slovanov in omenja nekatere legende o svetnikih, poznane med prebivalstvom Dalmacije. V zgodnjem srednjem veku je langobardski zgodovinopisec iz Furlanije Pavel Diakon v delu *Historia Langobardorum* (*Zgodovina Langobardov*, 807–810) sporočil zgodbo o Herulih, ki so na begu pred Langobardi v strahu poskakali v modro-cvetoče laneno polje. Imeli so ga za vodo in so poizkušali v njem plavati, a ta zmota jih je stala glavo. Danes to pričevanje živi v šaljivih in zabavljivih zgodbah, ki so poznane tudi pri nas, npr. o Ribničanih, Lemberžanih, Veržejcih in drugih prebivalcih krajev, iz katerih so se drugi norčevali. V Prekmurju se je npr. ohranila šaljiva zgodba *Zaletenci pa morje* (ATU 1290 + 1287).

Pripoveduje, kako so Zaletenci poskakali v cvetoči lan, ki ga je veter sem in tja pripogibal, kot so jim pravili o morju. Šli so se notri kopat, ko pa so prišli ven, so se začeli štet, da bi videli, če se je kdo od njih utopil, tod vselej so prešteli enega manj, ker tisti, ki je štel, sebe ni vzel v račun.

V srednjem veku je imel v evropskem prostoru velik vpliv na literaturo živalski epski roman *Le Roman de Renart* (*Roman o Lisjaku*), ki je nastal v 12. stoletju in je, kot nekakšna politična satira, predstavljal kritiko tedanje družbe in morale. Podobno tudi italijanski živalski ep *Rainaldo e Lesengrino* o lisjaku in volku, ki je bil izjemno priljubljen in že kmalu po nastanku preveden v francoščino, nemščino, angleščino in holandsščino. Nemška verzija tega živalskega epa, t. i. *Reineke Fuchs* ali *Reinhart Fuchs* (*Ep o Lisjaku Reinhartu*) se je v srednjeevropskem prostoru med 12. in 15. stoletjem širila tudi med ljudstvom. Pozneje je ta zbirka navdihnila med drugimi Jean de La Fontaina, Johanna Wolfganga Goetheja in Jacoba Grimma.

Na slovenskem ozemlju je našla odmev v gotski in renesančni likovni umetnosti (npr. *Lisica in žerjav* na nagrobniku Ivana Kacijanarja, 1539, Celje) in v basnih, a so se ohranili le poznejši zapisi (npr. *Volk ribe lovi* v rokopisu Mihe Kastelica, NUK Ms. 472).

Na evropsko pripovedno izročilo je vplivala tudi znamenita knjiga *Sedem modrih mojstrov* (*Sieben Weise Meister*), ki izvira iz Perzije in se je v pozni antiki izgubila, v sirskem in arabskem svetu so se ohranili le prevodi iz 9. stol. . V 11. stol. jo je Michael Andreopoulos prevedel v grščino in tako se je razširila v bizantinski svet kot *Knjiga o Syntipasu filozofu*. Med 13. in 15. stol. se je širila po Evropi in bila med drugim prevedena kot *Historia septem sapientium*; Hans von Büchel jo je prevedel v verze pod naslovom *Diokletians Leben* (1412). Slovenski filolog Matija Murko se je tej knjigi z vidika slovanskega izročila posvetil v delu *Die Geschichte von den sieben Weisen bei den Slaven* (Murko 1890), vendar slovenskih priredb ne navaja, saj določene motive ohranjajo le nekatere slovenske pravljice.

Srednjeveška zbirka zgledov, prilik in anekdot *Gesta Romanorum* (*Dejanja Rimljanov*), zapisana v latinščini predvidoma konec 13. ali v začetku 14. stol., je bila ena najbolj popularnih knjig tistega časa in je navdihnila številne srednjeveške in renesančne pisce, med njimi tudi Geoffreya Chaucerja, Johna Gowerja in Giovannia Boccacca. Nastala je pod vplivom zbirke *Sieben Weise Meister* in del Petrusa Alfonsija, španskega zdravnika, ki je bil podučen tudi v hebrejskih in arabskih tradicijah in je dobro poznal najpomembnejšo judovsko knjigo *Talmud*. V svoje delo *Disciplina clericalis* (*Veda duhovnosti*, začetek 12. stol.) je vključil številne novele, legende, basni in druge vzgojne pripovedi. Med zgodbami, ki jih je navdihnila *Gesta Romanorum* so npr. pravljice:

- *Nehvaležnost je sveta vladar* ATU 155, kjer hoče kača, ki jo je kmet rešil izpod skale svojega rešitelja počiti, živali, ki gredo mimo pritrdijo kači, češ da so dobra dejanja poplačana s slabimi; le lisica hoče videti, kako je bila kača v pasti, ko zleze notri, jo hitro zapre in reši kmeta.
- *Zvesta žena* ATU 888 kjer podari žena možu, ko se odpravi na pot, čudežno srajco, ki ostane bela, dokler ga žena doma ne prevara. Ko je v suženjstvu in mora orati zemljo, ga sultan vpraša, kako to da je njegova srajca vedno bela, ko izve odgovor, da poklicati ženo na dvor, ta pa si za plačilo izvoli svojega moža, ki ga odpelje nazaj domov.
- *Modrost skritega starca reši kraljestvo* ATU 981, ki pripoveduje o vladarju, ki je dal pobiti vse starce v svojem kraljestvu, kar se zgodi, le en mladenič je skril svojega očeta; ko je kraljestvo na robu propada, pametni starec s svojim nasvetom reši kraljestvo.

V času, ki se je obračal k humanističnim vrednotam, ko je postala antika zgled tako v umetnosti kot kulturi, so začele v Evropi nastajati zbirke pravljič, anekdot, in novel. Med pomembnimi pisci tistega obdobja so bili: pesnik in humanist Francesco Petrarca, ki je med drugim napisal zbirko dvanajstih eklog *Bucolicum carmen* (*Bukolična pesem*, 1346–8); Giovanni Boccaccio z delom *Dekameron* (1348–1354) in Geoffrey Chaucer s svojimi znamenitimi *Cantenbury Tales* (ok. 1387). Velik vpliv na pripovedništvo in literaturo je imela tudi zbirka šaljivih, pretežno obscenih zgodb *Liber Facetiarum* oz. *Facetiae* (*Knjiga šal*, 1438–1452), ki jih je v Firencah napisal Poggio Bracciolini. Zbirko novel, basni in pravljič je sredi 16. stol. izdal tudi italijanski pisatelj in pesnik Giovanni Francesco Straparola v knjigi *Le piacevoli notti* (*Prijetne noči* 1551–1553). Vse te knjige so pustile pomembne sledove tudi v slovenskem pripovednem izročilu, predvsem v čudežnih pravljičah, npr. *Dvojčka ali brata po krvi* ATU 303; *Fortunatus* ATU566 in *Doktor Vseved* ATU 1641.

Predvsem duhovniki, med našimi npr. Janez Svetokriški in drugi iz obdobja katoliške prenove (predstavljeni v nadaljevanju), so se v pridigah opirali na zbirko zgledov in prilik iz leta 1495 *Speculum exemplorum* (*Ogledalo prilik*) in prek njih so se zgodbe iz te zbirke začele širiti po celi Evropi.

O duhovni kulturi Slovencev so v času renesanse poročali nekateri potopisci tistega časa, med njimi npr. italijanski kancler oglejskega patriarha, humanist in pisatelj Paolo Santonino, ki je po silovitih turških vpadih med leti 1469 in 1483, ki so prizadeli vse slovenske dežele, spremljal škofa Petra Carlia na vizitaciji po teh krajih in je svoja doživetja opisal v *Popotnem dnevniku* (*Itinerarium* 1485–1487), kjer je predstavil potek poti, naravne lepote, posebnosti v rastju in živalstvu ter druge nenavadne zunanje pojave in prigode. Opisal je celo gostišča, prehrano, ter pijačo, oblačila, tedanje zdravstvo, običaje, zabavo in prireditve, igre, petje ter glasbo.

Slovenska slovstvena ustvarjalnost 16. stoletja

Podoba pripovedne kulture preteklih obdobji osvetljuje tudi likovna umetnost, prek katere so se številne legende, etiološke in druge povedke razširile med ljudmi. Tako je med drugim v slovenskem prostoru na cerkveni freski našla svoje mesto tudi apokrifna legenda o medvedu, ki je svetemu Korbinijanu ubil konja, zaradi tega ga je svetnik zapregel in mu naložil tovor na hrbet. Legendo je upodobil mojster Jernej iz Loke leta 1502 v cerkvi svetega Križa na Križni Gori pri Škofji Loki.

V ljudskem izročilu se je ta pripoved celo povezala z ozvezdjem *Velikega medveda* oziroma *Velikega voza* (Ursa maior), ki ga zlahka razločimo na poletnem nebu. Ker do zime močno spreminja svojo lego, so ljudje že kmalu o njem stkali pripovedi o nebesnem medvedu in vozu. Ime *Martinov voz* je bilo razširjeno predvsem na Primorskem, npr. *svetega Martina voz* v Pivki. Ohranjen je spomin tudi na druge vprežene živali, tako naj bi po izročilu iz Ilirske Bistrice voz vlekla vol in volk, kot je poročal kmečki fant J. Potepan iz Zemona pri Ilirski Bistrici leta 1872.

Sveti Martin vpreže volka (ATU 1910)

Od Voza pravijo, da je na njem sv. Martin z volovsko vprego peljal drva skozi gozd. Iz gozda je prišel volk in se zaletel v enega od volov, potem pa je še vola zaklal in oje prelomil, zato zdaj v ozvezdju stojijo oje po strani. Sv. Martin pa se je znašel in je kar volka zapregel k drugemu volu, da mu je pomagal vleči voz, toda volk je ves čas vlekel v smeri proti gozdu, vol pa iz gozda.

Poleg svetega Martina in svetega Korbinijana se v tej vlogi pojavljajo še nekateri drugi svetniki, predvsem sveti Jakob. V Istri se je ohranila legenda o svetem Nikiforu, ki je ujel volka, ker mu je ponoči ubil osla, ukrotil ga je in odslej je volk nosil svetnika na svojem hrbtu na poti v Rim. V Makedoniji je sveti Naum zapregel v jarem medveda, ker je kmetu požrl vola.

V 16. stol. je furlanski zgodovinar in potopisec Marcantonio Nicoletti, notar iz Čedadu (u. 1596), v življenjepisu patriarha Filipa d'Alençona opisal tudi značaj in navade Tolmincev. Med drugim je poročal, da Tolminci pojejo o Kristusu in svetnikih ter o Matjažu – ogrskem kralju (Grafenauer 1973: 127).

V pripovedno izročilo o kralju Matjažu so preneseni številni motivi iz mitov ter iz starega orientalskega in srednjeveškega evropskega gradiva. Nanj se vežejo tudi zgodbe o Aleksandru Makedonskem, ki so prišle k nam prek *Aleksandrovega romana* anonimnega avtorja iz 4. stol. in srednjeveške apokrifne pripovedi o judovskem kralju Salomonu, ki so se pri nas širile prek *Salamonovih pripovedi* (1580) Jurija Dalmatina. V slovenskem pripovedništvu so se ohranile apokrifne legende o *Kralju Salomonu in kraljici iz Sabe*, pri nas preimenovane v *Šembiljo*, kot npr. v povedki o *Kralju Matjažu in Šembilji*, ki je Matjaža prelisičila in prva pila iz studenca modrosti.

O Kralju Matjažu in Turkih pojejo predvsem ljudske pesmi, med pripovedmi pa med drugim tudi pravljica, ki vključuje motiv iz Homerjeve *Odiseje*, ki se je ohranila še v 20. stol. Zapisal jo je Milko Matičetov leta 1951 v Rečici ob Savinji na Štajerskem.

Od Kralja Matjaža (ATU 974)

Pravljica pripoveduje, kako se je Kralj Matjaž po mnogih letih odsotnosti vrnil iz turške ječe na svoj grad. Tako kot je Odisej – prišel domov ravno na dan, ko so se številni snubci potegovali za roko njegove žene Penelope –, se tudi Kralj Matjaž po sedmih letih turškega ujetništva vrne na grad ravno v času, ko so snubci tekmovali za roko njegove žene Alenčice.

Reformacija

V času reformacije so, kot odziv na tedanje razmere v cerkvi, začele nastajati številne zgodbe na račun neetičnega obnašanja duhovščine. Največji razcvet so tovrstne pripovedi v Evropi doživele v času humanizma in renesanse, kar je razvidno tudi pri protikatoliško usmerjenih piscih tistega časa. Tako npr. nizozemski filozof Erazem Roterdamski v nekem svojem pismu iz leta 1528 (obj. leta 1538) piše o naslednjem dogodku:

Neki župnik je na večer pred velikim petkom skrivaj spustil na pokopališče žive rake z na hrbtno stran prilepljenimi gorečimi svečicami. Ko so le-ti lazili med grobovi, je bilo to ponoči strašno videti in nihče si ni upal stopiti bliže, župnik pa je z vzvišenega mesta razglasil, da so to duše umrlih, ki moledujejo, da bi jih z mašami in miloščino rešil muk. (Merhar 1960: 32).

Zgodbe o duhovnikih, ki so rakom na hrbet privezali goreče svečice ali pri maši spuščali goloba, ki naj bi bil Sveti Duh, so v svoje pridige in druga dela vključevali mnogi protestantski duhovniki, med njimi tudi Primož Trubar, ki v *Katekizmu* (1575) omenja zgodbo o rakah s svečkami na hrbtu v zvezi s polemiko proti romanju in štifnarstvu.

Prevara z raki (ATU 1740)

Ti eni pak farji inu mežnarji so tim živim rakom goreče voščene svečice perlepovali inu okoli tacih cerkov ponoči pustili laziti. Tu kedar so ti preprosti vidili, so verovali, de ti svetniki taku okuli te cerkve hodijo. (Merhar 1960: 32).

Ta pripoved ima stare korenine, saj se pogosto pojavlja v pravljicah tipa ATU 1525A *Spretni tat*, ki jo omenja že grški zgodovinar Herodot v svojih *Zgodbah* (II, 120), kjer piše o egiptovskem kralju Rampsinitu in o spretnem tatu.

Varianto te pravljice najdemo tudi v Križnikovi zbirki pravljic iz Motnika:

Prebrisani tat (ATU 1525A + 1740)

Pravljica pripoveduje o prebrisanem tatiču, ki mu, vsem stražam navkljub, uspe ukrasti gospodu rjuho izpod telesa, konja iz hleva ter spraviti župnika in cerkovnika v vrečo. Slednja dva prevara s tem, da rakom priveže na hrbet sveče in se pretvarja, da je božji odposlanec oziroma angel, ki vodi duše v nebesa.

Zgodba je doživela razcvet v času humanizma in renesanse in jo je vključil v knjigo *Prijetne noči* (*Le piacevoli notti* 1550) tudi Giovanni Francesco Straparola.

Nekaj kratkih folklornih žanrov pa najdemo tudi v Trubarjevem *Slovenskem koledarju* (1557), kjer navaja vremenske verze. Pripovedne elemente pa so vključili v svoja dela tudi drugi protestantski pisci, predvsem Jurij Dalmatin, ki je med drugim prevedel *Biblijo* (1584), Adam Bohorič v *Zimskih uricah* (*Arcticae horulae succisivae*, 1584) in Sebastijan Krelj v *Otročji bibliji* (1566) ter *Postili slovenski* (1567).

Obdobje katoliške obnove

Razsvetljenstvo je s posebno vnemo začelo gojiti poučne zgodbe, ki jih najdemo tudi v številnih pridigah. Mnogi duhovniki, predvsem jezuiti in kapucini, so izdajali svoje pridige, v katere so prav tako vključevali različne zglede in prilike. Med najbolj ustvarjalnimi je bil kapucin Janez Svetokriški (Tobija Lionelli), ki je v svojo zbirko pridig *Sacrum Promptuarium* (*Sveti priročnik*, 1691, 1707) vključil številne odlomke o svetnikih, ki so se jim ljudje priporočali ob določenih nepravilnostih in boleznih, še

posebej proti kugi, in nekatere zgodbe iz apokrifnih legend, ki jih najdemo tudi v že omenjeni zbirki prilik *Speculum Exemplorum*. Svetokriški je v *Sveti priročnik* vključil tudi izročila o bajeslovnih živalih, kot je npr. *bazilisk*, prav tako tudi izročila o zdravilnih rastlinah, kot je *diptamus*, ki oživi ranjene jelene, motiv, ki ga najdemo v bajki o Zlatorogu. V pridige je vključil številne šale na račun romarjev, goljufovih krčmarjev in gospodinj, predvsem pa o prepirih zakonskih parov. Takšna je npr. zgodba o možu, ki je izgubil piščeta: odnesel mu jih je jastreb, ker so bila povezana skupaj; iz strahu pred ženo je mož posegel po strupu, a je pojedel le med. Piše tudi o sporu zaradi drozgov, ki jih je žena trdovratno razglašala za kose, dokler ni mož izgubil potrpljenja in jo oklofotal; nazadnje pa se je prepir razširil med žene in može cele vasi. Prav tako o ženi, ki je vztrajala, da »s škarjami inu nikar s koso« so travo porezali, dokler je mož ni vrgel v vodo, ona pa je še iz vode molela roko in kazala, da je trava porezana. To zgodbo je dokumentiral že v prvi polovici 13. stoletja Jacques de Vitry. Od Boccaccia pa je Svetokriški prevzel pripoved o fazanu z eno nogo, drugo je namreč pojedel kuhar (Stanonik 2012: 44). Mlade opozarja, da morajo lepo ravnati s starši, kajti lahko se uresniči, da bo tistega, ki bo očeta prignal do praga, sin, ko bo prevzel kmetijo, vrgel čez prag.

Navaja tudi več basni, npr. o golobici in ježu, o mački in neposlušnih mladih miših ter o trnu in figi:

Trn in figa (ATU 298C*)

S. Cirillus piše, de trn v spomladi, kadar je bil poln cvetja, se je bil prevzel ter se je špot delal s fige, katera nima cvetja, ter je nji djal: »*Ficus, ubi sunt flores tui* (Figa, kje so tvoji cvetovi)?« Ali figa hitru reče: »*Spina, ubi sunt fructus tui* (Trn, kje so tvoji sadovi)?« Odgovori trn: »*Non dedit mihi natura fructus* (Meni narava ni dala sadov).« Takrat figa tudi reče: »*Nec mihi flores addidit* (Tudi meni ni dala cvetov ali za tu neč ne maram, zakaj de li imam sad, je meni zadosti). *Magis certe gaudeo esse fructifera sine flore, quam esse spina cum flore* (Bolj razveseljujejo rastline, ki prinašajo sadeže brez cvetov, kot trnje s cvetovi).« Na le-te beside trn je bil s špotam ostal.

Poučne zgodbe pa najdemo tudi v drugih razsvetljenskih pridigah, npr. v delu *Pridige iz bukvic, imenovanih Exercitia* (1734) jezuita Jerneja Basarja; prav tako pa tudi v pridigah kapucina Očeta Rogerija, imenovanega Rogerij Ljubljanski (Mihael Krammer) – *Palmarium empyreum* (1731, 1743) kjer, tako kot Svetokriški, med drugim omenja zgodbo o gospodnji, ki je v čebelnjak položila hostijo in je imela zaradi tega zdrave čebele in veliko medu.

Največ pripovednega izročila iz tega časa pa je zbranega v enciklopedičnem delu *Slava vojvodine kranjske* (*Die Ehre des Hertzogthums Crain*, 1689) znamenitega polihistorja in topografa plemiškega rodu Janeza Vajkarda Valvazorja. V tem obsežnem delu je poleg zgodovine, pokrajine z naravnimi posebnostmi in opisov krajev predstavil tudi ljudi tedanje Kranjske in Istre. Valvazor je bil naš prvi etnograf, saj je moral podatke o življenju navadnih ljudi po vaseh in mestih zbirati sam, saj so mu graščaki in duhovniki po večini odrekli pomoč. Bistvo njegove terenske metode je bilo poizvedovanje pri ljudeh na potovanjih, tako je dobil pristne in nadrobne

odgovore. Druga bistvena značilnost njegovega dela je bilo opazovanje predmetov in ljudi, ki jih je dal tudi upodobiti (Novak 1986: 10). Razmeroma pogosto je v opise življenja ljudi vključeval različne pripovedi, šege, verovanja in zdravilstvo. Ko piše o Cerkniskem jezeru, omenja čarovnice, ki se zbirajo na Slivnici (Valvasor IV); piše tudi o nekoč prostranem jezeru na območju današnjega Kamnika, ki je segalo do cerkve v Nevljah (Valvasor XI, XV). V 8. in 9. knjigi omenja nekaj legend povezanih s cerkvami (Novak 1986: 18). Razlaga ljubljanski grb, v katerem je upodobljen zmaj, ki ga je – po antičnem mitu – na Barju ubil Jazon, ko je z argonavti plul po reki Ljubljanici (Valvasor XI: 705). Omenja dečka, ki je padel v jamo in je posnemajoč polhe, ki so lizali neko skalo, preživel zimo, našli pa so ga zato, ker je na polhe privezal trakove svojih oblačil. Piše tudi o Urški Šafarjevi, ki jo je med plesom povodni mož odnesel v Ljubljanico (Valvasor XV: 460–461); pa o Hudiču polharju ter o Duhovinu – otroku v kačji podobi, ki se je rodil neki ženi v Brkinih (Valvasor VI: 314). Piše tudi o kmetu, ki je sekal drevo, iz njegovega dupla se je vsul zaklad, ko pa je cekine prinesel domov, so bili spremenjeni v lešnike (Valvasor XI: 344). Ljudje so mu pripovedovali o možu, ki se je po smrti kot vampir vračal na dom in nadlegoval svojo ženo (Valvasor XI: 316); o na videz mrtvi Marjeti Seider iz Ljubljane, ki so jo že pokopali, ko pa ji je tat hotel sneti prstan, se je zbudila in se vrnila k možu (Stanonik 2012: 19–20). Dalje piše o paru volov, ki so padli v vodno globino, jarem pa je priplaval na dan v drugem kraju; pa o blejskih zvonovih, ki so padli v jezero. Med Valvasorjevimi zapisi najdemo tudi pričevanja o Erazmu Predjamskem, Pegamu in Lambergarju, sv. Emi Krški, Veroniki Deseniški, Veroniki s kamniškega Malega gradu, Juriju Kobili, o Plavcu – ljubljanskem krčmarju, ki so ga vrgli v grajsko ječo, namenjeno Turkom, a se je s hudičevo pomočjo od tam čudežno rešil; pa o Turkih, ki so jih pregnali otroci in žene s hrupom. Navaja še marsikatero drugo zgodbo, za katero danes vemo, da je le ustno izročilo, tedaj pa so jo pripovedovali kot resnično.

Razcvet pravljicnih zbirk in razvoj razsvetljenstva

Že v 16. in 17. stoletju je začelo v Evropi naraščati število pravljicnih zbirk, pri tem so pogosto poudarjali, da je pripovedovanje pravljic 'ženska domena', imenovali so jih celo 'babje marnje' ali 'babje pripovedi' (Bošković-Stulli 2006: 78), kar izpričuje tudi naslov dela *The Old Wives' Tale* (1595), ki ga je napisal angleški pisec in dramatik George Peele. Knjige pravljic so bile sprva namenjene odraslim; npr. že omenjene, med letoma 1551 in 1553 izdane *Le piacevoli notti* (Prijetne noči) italijanskega pisatelja in pesnika Gianfrancesca Straparole, zbirka novel italijanskega pisatelja Antona Francesca Donija *I Marmi* (Frnikole, 1552); pozneje je tudi Giambattista Basile napisal zbirko pravljic *Il pentamerone* (1637).

Zbirko nemških pravljic je izdal že pred bratoma Grimm pisatelj Johann Carl August Musäus v knjigi *Volksmärchen der Deutschen* (1782–1787).

Prvo zbirko pravljic za otroke *Les Contes de ma mère l'oie* (Pravljice mame gosi) je izdal Francoz Charles Perrault leta 1697. Konec 17. stoletja je Jean de Mailly izdal

zbirko *Les illustres Fées* (Slavne vile (pravljice), 1698). V Franciji so ustvarjale tudi številne pisateljice, med njimi je bila najbolj znana Marie-Catherine d'Aulnoy, imenovana tudi Madame d'Aulnoy, ki je objavila zbirko *Contes Nouveaux ou Les Fées à la Mode* (Nove pripovedi ali pravljice po modi, 1698). Poleg nje sta bili med najbolj vidnimi pisateljici Henriette Julie de Murat in Marie Jeanne de Villandor, ki je napisala zbirko zgodb *Les Caprices du destin, ou Recueil d'histoires singuliere et amusantes* (Kaprice usode ali zbirka nenavadnih in zabavnih zgodb, 1718). Prav tako pomembni sta bili tudi Gabrielle Suzanne de Villeneuve imenovana tudi Madame de Villeneuve, ki je napisala *La jeune Americaine et les contes marins* (Mlada Američanka in pravljice morja, 1740) in Jean Marie Leprince de Beaumon z delom *Magasin des jeunes dames* (Trgovina mladih dam).

Nekatere od pravljičic teh pisateljic so se razširile po celem svetu, med njimi zelo popularna pravljica *La Belle et la bête* (Lepotica in zver, ATU 425C), ki jo je napisala Madame de Villeneuve in jo objavila v zbirki *La Jeune Américaine* (1740); kmalu za njo pa jo je priredila tudi Jean-Marie Leprince de Beaumon: *La Belle et la bête* v *Magasin des enfans* (Trgovina za otroke, 1756). Ta pravljica se je razširila po vsej Evropi in se je do današnjih dni ohranila v Reziji, kjer jo je na magnetofonski trak ujel Milko Matičetov, pripovedovala pa mu jo je njegova najboljša pravljičarka Tina Vajtova.

Dekle, ki je hotela rožo/Ta hči, ki jê tēla rožico (ATU 425C)

Nek trgovec, ki mu je umrla žena, je imel tri hčerke in ko se je nekoč odpravil po svetu prodajat bale blaga, je obljubil hčeram, da jim bo prinesel ogrlico, obleko in rožo, za kar so ga prosile. Nakupil je vse potrebno, le na rožo za najmlajšo hčerko se je spomnil šele na poti domov. Ker je bila zima, je nikjer ni našel, šele pozno zvečer jo je zagledal na vrtu nekega gradu. Segel je ponjo, tedaj pa se je pred njim pojavil mož, ki je bil oblečen v bogata oblačila, a imel je glavo zveri. Zahteval je za plačilo trgovčevno najmlajšo hčer. Prišla je na grad, da bi rešila svojega očeta. Človek-zver je bil prijazen z njo in nič ji ni manjkalo, le domotožje jo je težilo, zato ji je dovolil obiskati očeta in sestre, ki sta ji prigovarjali, naj ostane. Šele tik pred iztekom večera se je vrnila na grad in našla moža napol mrtvega. Oživila ga je s solzami ljubezni in človek-zver ji je povedal, da je kraljevič, ki ga je zaklela hudobna teta, ker se ni hotel poročiti z eno od njenih treh hčera. Zdaj je bil odrešen, ker je našel dekle, ki ga je ljubilo. Poročila sta se, oče ter obe sestri pa so prišli v grad in skupaj so gojili rože. (Povzetek pravljice iz Rezije).

Razsvetljenstvo in začetki romantike so pustili v slovanskih deželah pomembne sledove tako na kulturnem kot političnem področju. Gibanje, ki se je začelo na Škotskem z James Macphersonovo zbirko balad keltskega barda Ossiana *Fragments of Ancient Poetry* (Fragmenti starodavne poezije, 1760) in s Thomas Percyjevima objavama starih angleških pesmi v zbirkah *Five Pieces of Runic Poetry* (Pet primerov runske poezije, 1763) ter *Reliques of Ancient Poetry* (Ostanki starodavne poezije, 1765), je zbudilo v svetu vesplošno zanimanja za ljudsko slovstvo. V slovanskem kulturnem prostoru pa je še posebej odmevalo delo nemškega pastora Johanna G. Herderja, ki je v duhu Rousseaujevih idej ljudske pesmi razglašal za 'naravno poezijo', ki naj tvori temelj moderni poeziji. V zbirki *Stimmen der Völker in Liedern* (Glasovi narodov v pesmih, 1778/9, 1807) je objavil tudi prevode pesmi romanskih

in slovanskih narodov – med drugim tudi srbsko Hasanaginico (Klaggensang von der edlen Frauen der Asanaga). Kljub temu je bil širši slovanski svet s Herderjevim slavospevom Slovanom v *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Misli k filozofiji zgodovine človeštva, 1784–1791) seznanjen šele potem, ko je opozoril nanj Josef Dobrovský v knjigi *Slavin* leta 1806.

Med razsvetljenskimi pisci našega prostora je pomembno delo Antona Tomaža Linharta *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen ländern der südlichen Slaven Oesterreichs* (Poiskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije. I, 1788; II, 1791). Linhart je bil prvi po Valvasorju, ki je ponovno pisal o življenju in kulturi Slovencev, in sicer na podlagi starejših in novejših virov s kritično izostrenega zgodovinskega vidika. Staroslovanska verovanja so predstavljena v poglavju Verstvo (Religion 247–267), kjer navaja slovanska božanstva kot Radegast, Shiva, Triglav, Belbog, Zhart, Zhernibog idr. ter nekatera nižja bajeslovna bitja kot Hudizh, Shkrat, Mora idr. (Novak 1986: 41–42).

Razsvetljenstvo je na Slovenskem kmalu dobilo značaj gibanj za narodni preporod. Stremeli so k izobraževanju tudi preprostega ljudstva. Za izobraževanje in učbenike so poskrbeli predvsem duhovniški – jožefinski in janzenistični krogi. Ustanovili so t. i. Družbo delavnih mož, imenovano *Academia operosorum Labacensium*, ki je začela delovati leta 1693, včlanjenih je bilo trinajst pravnikov, šest teologov in štirje zdravniki. Po njenem razhodu je njihovo prosvetiteljsko delo prevzel baron Žiga Zois, ustanovitelj Literarne republike (*Res publica litteraria*). Člana Zoisovega krožka, ki je dobil zagon tudi za časa francoske Ilirije, sta bila tudi pesnik Valentin Vodnik in graščak Anton Rudež. V tem krogu se je za ljudsko slovstvo navdušil tudi Jernej Kopitar, ki je bil kot mladenič v Zoisovi hiši tajnik, knjižničar ter varuh mineralne zbirke. Med drugim je sestavil prvo slovensko znanstveno slovnico *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (Slovnica slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, 1808–1809), pri tem se je ravnal po načelu, da ni dovoljeno jezika vpregati v pravila, marveč je treba pravila iskati v jeziku in pri ljudeh, ki ga govorijo.

Ljudski govor in pravopis je uvajal avguštinski menih Marko Pohlin, ki je napisal številne molitvenike, pridige, katekizme, mdr. *Abecednik* (1765) in *Kraynsko grammatiko* (1768). Slednja je pomembna tudi zaradi uvoda in poglavja o pesništvu. Kot priročnik kmetom je napisal tudi delo *Kmetam za potrebo inu pomoč* (1789), kjer je priredil izbrana besedila nemškega pisca Rudolfa Zachariasa Beckerja, znanega predvsem po delu *Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute* (Knjižica za potrebe in pomoč kmetom, 1788). V teh priredbah med drugimi zgodbami navaja tudi, da se v kletih in vodnjakih zadržuje *bazilisk* – zelo strupena kača s krili ter glavo in kremplji petelina (Stanonik 2012: 60, 64).

Pohlin je pridobil svojega sobrata diskalceata (bosonogega avguštinca) Jožefa (Dizmo) Zakotnika iz Šiške, da je zapisal ljudske pesmi (ok. 1775), toda zbirka se je zgubila. V njej so bile med drugim pesmi: Pegam in Lambergar, Jurij Kobila,

Kralj Matjaž, Lipa na starem trgu v Ljubljani in Lepa Vida. Zbirko pregovorov pa je zbral Pohlinov učenec in zbiratelj ljudskega izročila, župnik Janez Mihelič, vendar se je tudi ta zbirka izgubila.

Marko Pohlin je sodeloval tudi pri slovenskem pesniškem zborniku – almanahu *Pisanice od lepeh umetnosti* (1779–81), ki jih je urejal avguštinec Janez Damascen Dev (Anton Feliks Dev), in v njih objavljali pesmi oz. basni. Lahko rečemo, da so prve slovenske avtorske basni nastajale prav v Pohlinovem krogu. Poleg Pohlina in Janeza Damascena Deva so v *Pisanicah* objavljali tudi Valentin Vodnik, Martin Naglič in Janez Mihelič. Vodnik je objavljali basni tudi v *Veliki in Mali pratiki*, *Drobtinica* in v *Pesmih za pokušino* (1806), med drugim tudi basen *Kos in brezen* (marec). Veliko teh basni je pozneje ponarodelo.

Narečne basni in pesmi je pisal tudi Leopold Volkmer (1741–1816), duhovnik in ljudski pesnik iz Ljutomera, vendar so se njegove pesmi širile le v prepisih; zbrane *Fabule ino pesmi* je izdal šele Anton Murko leta 1836. V Prekmurju in Porabju je narodno buditeljsko deloval Štefan Küzmič (1729–1779), protestantski oz. evangeličanski pisatelj in duhovnik, ki je za svoje rojake napisal *Mali slovenski katekizem* (1752) in prevedel *Novi zakon ali testament* (1771), kar je prav tako vplivalo na pripovedno kulturo ljudi tistega časa.

Romantika

Romantika je prinesla premik v zbiranju in raziskovanju ljudskega slovstva. Konec 18. stol. je pesnik Clemens Brentano, ki je z Achimom von Arnimom izdal nemške ljudske pesmi (1806–1808), spodbudil k zbiranju pravljic brata Jacoba in Wilhelma Grimma, ki sta izdala zbirko *Kinder- und Hausmärchen* (*Otroške in hišne pravljice*, 1812–1814). Pri tem sta razvila nov koncept zbirk pravljic, ki je navdihnil številne zbiratelje po Evropi, med drugim tudi Vuka Stefanovića Karadžića. K zbiranju slovenskih pesmi, pravljic in povedk je rojake spodbujal Jernej Kopitar, ki si je dopisoval z Jacobom Grimmom, pomagal pa je tudi Vuku Karadžiću pri njegovem delu ter ga seznanil z Jacobom Grimmom. V tem času so se objave pravljic naglo širile, začeli so jih zbirati in objavljati ne le v knjigah pač pa tudi v časopisih.

Na Koroškem je številne publiciste tistega časa k zbiranju ljudskega izročila spodbudil Urban Jarnik. Sam je zbrano gradivo pošiljal Pavlu Josefu Šafaříku in Stanku Vrazu; v svojem delu *Zber lepih ukov* (1814) je objavil 100 pregovorov. Med drugim je pisal tudi o koroških žalik ženah v članku *Die slovenische Sibylen* (*Carinthia* 21, 1813).

O tem, kaj je obsegalo pripovedno izročilo v času romantike, morda še največ izvemo od Johanna Scheinigga (Janez Šajnik), ki je za zbirko *Avstro-ogrška monarhija v besedi in podobi* napisal predstavitev pripovednega in pesemskega izročila Kranjske in Koroške. Čeprav je bil njegov opis objavljen leta 1891, lahko domnevamo, da

se pripovedna kultura njegovega časa ni kaj dosti razlikovala od tiste z začetka 19. stol. Iz njegovega opisa je razvidno, da so si ljudje pripovedovali razmeroma veliko pravljič, npr. o stekleni gori, kamor se je kraljevi sin odpravil iskat tri zlata peresa steklenega moža; o princu, ki gre v svet po zlato princeso in vodo življenja. Omenja tudi pravljičice o jablani z zlatimi sadovi in o hudobni mačehi, ki preganja pastorko; o tašči, ki obrekuje snaho v odsotnosti moža, da mu je namesto lepega fantka rodila črnega mačka; pa o čarovnikovi hčerki, ki skupaj z junakom beži pred očetom – čarovnikom, in se reši z odmetavanjem raznih predmetov, zaradi katerih za ubežnikoma nastajajo gozdovi, skalnati prepadi in močvirja, ki zadržijo preganjalca. Piše tudi, da številne pravljičice pripovedujejo o deklici zakleti v kačo, ki jo skuša odčarati mladenič, a iz strahu pobegne in odrešitev se izjalovi, zato je treba počakati na drugega, ki pa bo prišel šele, ko bo ptici iz kljuna padel oreh, iz katerega bo zrastle drevo, iz tega lesa bodo stesali zibelko in prvi otrok, ki ga bodo zibali v njej, bo dekle odrešil. Razširjene so bile tudi pripovedi o treh bratih – kmetovalcih, od katerih tretji, ki velja za neumnega, prelišči starejša dva, ki sta veljala za modra in izkušena.

Piše tudi, da so pogoste povedke o hudiču; o beli kači; o Indiji Koromandiji in o Kurentu, ki ga vidimo kot moža v mesecu; o torklji in o mori; o vedomcu, ki ga poznajo v Kanalski dolini; o povodnem možu, ki domuje v valovih Drave in Ljubljane ter v globinah številnih jezer, npr. Vrbskega, Klopinskega, Blejskega in Bohinjskega jezera.

Med bajeslovnimi liki omenja še divjega ali gornjega moža, divjo jago, škopnika, škrata, pehtro babo, rojenice, žalik žene, ki bivajo ob izvirih voda, najraje pa v jamah in na skalnih policah (še posebej na Koroškem). Razumejo pomen sanj, poznajo prihodnost in posegajo v najpomembnejše trenutke človekovega življenja: ob rojstvu, poroki, smrti in mu stojijo ob strani z nasveti in dejanji. Omenja tudi celovskega zmaja, ki je prišel v krajevni grb.

Scheinigg ugotavlja, da veliko slovenskih ljudskih povedk spada v čas turških vpadov, še posebej tiste, ki pripovedujejo o Kralju Matjažu, ki spi v mogočnem triglavskem skalovju ali pod Peco na Koroškem ali na Madžarskem. Ko bo njegova brada tako dolga, da se bo devetkrat ovila okoli mize, za katero sedi s svojimi junaki, bo spet prišel njegov čas. Piše pa tudi o Lepi Vidi; zgodovinskih povedkah in pesmih o Pegamu in Lambergarju ter o baronu Adamu Ravbarju; pa o pobožni Lihardi (Hildegardi) z gradu Prosnica na Škarbinji nad Dravo ter močnih junakih, kakršni so bili Peter Klepec iz Osilnice na Dolenjskem.

K širjenju pripovednega izročila so prispevali tudi bukovniki, med njimi je še posebej izstopal koroški bukovnik Andrej Šuster Drabosnjak (1768–1825), ki se je uveljavil kot ljudski pesnik, dramatik in spreten prevajalec. Tri njegove knjige, *Marijin pasijon*, *Svovenji OBAC* (abeceda) in *Ena lepa celu nova latania od tah hudah žien*, so bile natisnjene, večinoma pa so se njegovi spisi med koroškim

ljudstvom širili v prepisih, med njimi še posebej *Historija od lepe Magelone*, *Ahasver* in *Bukelce od Matjaža*.

* * *

Kot je razvidno iz tega kratkega prikaza, se pripovedno izročilo oplaja ob slovstvu, ki je nastajalo širom po svetu, vendar pa so se pravljice – ki so bolj poetične in fantazijske – ter povedke – ki so bolj stvarne ter pogosto krajevno in časovno opredeljene – kljub svojemu svetovljanskemu značaju prenašale, se razvijale, tonile v pozabo in se v vsakem okolju prilagajale po svoje. Ljudje so jih pripovedovali v svojem jeziku oz. narečju, v razmerah, v katerih so živeli, zato se pravljice in povedke, čeprav podobne vsebine, v različnih pokrajinah in državah med seboj razlikujejo. Slovenske ljudske pravljice so drugačne od pravljič drugih narodov, ohranjajo kulturo prostora, v katerem so živele in odsevajo gospodarske razmere časa in okolja, v katerem so bile pripovedovane in zapisane. V njih je čutiti vpliv lokalnih razmer in predvsem to jih – poleg določene samosvoje motivike – ločuje od pravljič drugih narodov.

Viri

Križnik, Gašper, 2020: *Sveti Coprijan: Pravljice, povedke in drugo pripovedno izročilo iz Motnika in okolice*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kroje Telban, Monika, in Dapit, Roberto, 2018: *Čudežne pravljice slovenskih pokrajin: Čarobni svet princev in vilincev*. Radovljica: Didakta.

Kroje Telban, Monika, in Slavec Gradišnik, Ingrid (ur.), 2016: *Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi – Slovenci I, II*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kroje Telban, Monika, 2015a: *Smeh je pol zdravja: Navihane in šaljive slovenske ljudske pripovedi*. Radovljica: Didakta. (Zakladnica slovenskih pripovedi).

Lausegger, Herta, 1985: *Švile Prerokile: Koroška različica Sibilinih prerokb*. Celovec: Mohorjeva družba.

Pegan, Anton, 2007: *Indija Komandija. Prozna ljudska besedila z Vipavskega, Goriškega, s Krasa in Tolminskega iz 19. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Šmitek, Zmago, 2005: *Moč ti je dana: Slovenske pripovedi o junakih in zgodovinskih osebnostih*. Radovljica: Didakta.

Literatura

Aarne, Antti, in Thompson, Stith, 1961: *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography. Second Revision*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. (FF Communications 184).

Aarne, Antti, 1910: *Verzeichnis der Märchentypen*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. (FF Communications 3).

Blažič, Milena Mileva, 2016: Dva modela ženskega pravljicarstva na Slovenskem – pisateljice in pripovedovalke. *Studia mythologica Slavica* 19. 237–250.

Bolte, Johannes in Polívka, Georg, 1913, 1915, 1918, 1930, 1932: *Anmerkungen zur Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm I–V*, Leipzig.

Bošković-Stulli, Maja, 2006: *Priče i pričanje: Stoljeća usmene hrvatske proze*. Zagreb: Matica hrvatska.

Bottigheimer, Ruth B., 2002: *Fairy Godfather: Straparola: Venice and the Fairy Tale Tradition*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

EM: *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung* 1–14. Begründet von Kurt Ranke. Ed.: R. W. Brednich et al. Berlin, New York: De Gruyter 1977–2015.

Grafenauer, Ivan, 1973: *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. Celje: Mohorjeva družba. (Znanstvena knjižnica, Nova serija 1).

Klobčar, Marija, 2017: Skrita pričevanja o potresu leta 1348 v slovenskih deželah. *Studia mythologica Slavica* 20. 145–177.

Kroje Telban, Monika, 2015b: *Tipni indeks slovenskih ljudskih pravljic: Živalske pravljice in basni*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kroje, Monika 1995: *Pravljica in stvarnost: Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štekljeve zapuščine*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kroje, Monika, 2008: *Od ajda do zlatoroga: Slovenska bajeslovna bitja*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.

Matičeto, Milko 1961: *Sežgani in prerojeni človek*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Matičeto, Milko, 1956: Ljudska proza. *Zgodovina slovenskega slovstva* I. Ljubljana: Slovenska matica. 119–138.

Matičeto, Milko, 1987: Po sledih medveda s Križne gore (Mednarodni pravljичni motiv AT 1910). *Loški razgledi* 34. 163–200.

Merhar, Boris, 1960: Prevara z raki v protestantski literaturi in ljudski pravljici o Spretnem tatu. *Slovenski etnograf* 13. 31–40.

Murko, Matija, 1890: *Die Geschichte von den sieben Weisen bei den Slaven*. . Dunaj: F. Tempsky. (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 122).

Novak, Vilko, 1986: *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Stanonik, Marija, 2012: *Folkloristični portreti iz treh stoletij: Od baroka do moderne*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Uther, Hans-Jörg, 1990: *Märchen vor Grimm*. München: Eugen Diedrichs Verlag.

Uther, Hans-Jörg, 2004: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography* I–III. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. (FF Communications 284–286).

Zipes, Jack, 2001: *The great fairy tale tradition: From Straparola and Basile to the brothers Grimm*. New York, London: W. W. Norton & Company Ltd.